

HISTORICAL SCIENCES

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: 10.15421/272420

УДК (UDC) 061.2: 634: 001.85:63 (477)(091)

І. О. Демуз, В. А. Чалаван

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, Київ, Україна

E-mail: demuz_inna@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

Researcher ID: <https://publons.com/researcher/1780609/inna-id-demuz/>

E-mail: vchal77@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

ВНЕСОК ТОВАРИСТВ ПЛОДІВНИЦТВА У НАУКОВО-ПРАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (кінець XIX – початок XX ст.)

Анотація. Мета статті: проаналізувати діяльність товариств плодівництва в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. задля з'ясування їхнього внеску в забезпечення науково-практичних потреб тогочасного сільського господарства. Наукова новизна дослідження полягає в узагальненні віднайдені інформації про українські відділи Імператорського Російського товариства плодівництва, окреслення основних напрямів їхньої діяльності на основі тогочасної періодики та звітів осередків. Встановлено, що саме в Південно-Західному краї (Київській, Волинській, Подільській губерніях), Таврійській (охоплювала увесь Кримський півострів та частину Степової України – Бердянський, Дніпровський і Мелітопольський повіти) та Бессарабській губерніях (до якої входила, окрім території Молдови, й частина сучасних Чернівецької та Одеської областей), – до кінця XIX ст. вирощено найбільшу кількість плодів, тому галузь плодівництва вимагала вирішення низки науково-організаційних заходів – системної підготовки кваліфікованих фахівців, організації збуту продукції, поширення інформації про раціональні методи технічної переробки плодів, налагодження процесів боротьби зі шкідниками садів тощо, – до вирішення яких, окрім уряду і земств, долучалися й галузеві товариства. Простежено внесок Київського, Катеринославського, Волинського, Хотинського, Молочанського, Карасубазарського й Судацького відділів Імператорського Російського товариства плодівництва у розвиток галузі. З'ясовано, що головними напрямками їхньої діяльності були: 1) виставково-презентаційний, що сприяв популяризації нових сортів і раціональних методів ведення плодівництва серед господарів у різних регіонах країни; 2) науково-дослідний, який полягав у проведенні помологічних досліджень; 3) вирішення практичних потреб плодівництва регіону шляхом облаштування постійно діючих установ – складів садових інструментів та інвентарю, розплідників із сортиментом промислових плодів, зразкових садів, книгозбірень, курсів і галузевих нижчих навчальних закладів; 4) надання консультацій місцевому населенню з різних питань садівництва та плодівництва; 5) боротьба зі шкідниками садів; 6) збір статистичних даних про становище місцевого садівництва та плодівництва та складання порайонного промислового сортименту плодів; 7) допомога населенню в організації раціонального збуту продукції плодівництва.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, галузеве дослідництво, сільськогосподарська дослідна справа, сільське господарство, плодівництво, садівництво, Імператорське Російське товариство плодівництва.

I. O. Demuz, V. A. Chalavan*National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

CONTRIBUTION OF FRUIT-GROWING SOCIETIES TO THE SCIENTIFIC AND PRACTICAL SUPPORT OF UKRAINE AGRICULTURE (END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Abstract. The purpose of the article is to analyze the activities of fruit growing societies in Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries in order to find out their contribution to ensuring the scientific and practical needs of agriculture at that time. The scientific novelty of the study consists in summarizing the information found about the Ukrainian branches of the Imperial Russian Society of Fruit Growing, outlining the main areas of their activity based on periodicals and reports of the branches. It was established that precisely in the South-Western region (Kyiv, Volhynia, Podilsk provinces), Tavia (covered the entire Crimean peninsula and part of Steppe Ukraine – Berdyansk, Dnipro and Melitopol counties) and Bessarabian provinces (which included, in addition to the territory of Moldova, part of modern Chernivtsi and Odesa regions) – until the end of the 19th century, the largest number of fruits were produced, therefore the field of horticulture in general and fruit growing in particular required the solution of a number of scientific and organizational measures – systematic training of qualified specialists, organized sales of products, dissemination of information about rational methods of technical processing of fruits, establishment of processes for combating garden pests, etc. In addition to the government and zemstvos, industry associations gradually joined to solve these issues. It was found that the Ukrainian territories were characterized by the functioning of several associations of horticulture, hops and viticulture: in particular, Tavia, Bessarabia, Kyiv, Volyn, Kherson provinces. The contribution of the Imperial Russian Society of Fruit Growing to the development of the industry was traced and information was summarized about the branches of the organization operating in Ukraine – Kyiv, Katerynoslav, Volyn, Khotyn, Molochan, Karasubazar and Sudat. It was established that the main areas of activity of the named centers for the scientific and practical needs of agriculture were: 1) exhibition and presentation, which contributed to the popularization of new varieties and rational methods of fruit growing among owners of different regions of the country; 2) scientific research, which consisted in conducting pomological studies, in varietal breeding and varietal reproduction; 3) solving the practical needs of horticulture and fruit growing in the region through the establishment of permanent institutions – warehouses of garden tools and inventory, nurseries with an assortment of industrial fruits, model gardens, book collections, the establishment of courses and specialized lower educational institutions; 4) provision of consultations to the local population on various issues of horticulture and fruit growing; 5) fight against garden pests; 6) collection of statistical data on the state of local horticulture and fruit growing and compilation of regional industrial assortment of fruits; 7) assistance to the local population in the organization of rational sales of fruit growing products without intermediaries, etc.

Keywords: agricultural societies, industry research, agricultural research, agriculture, fruit growing, horticulture, Imperial Russian Fruit Growing Society.

Вступ. Загальновідомо, що функціонування на теренах України сільськогосподарських товариств (поряд із земствами) у XIX – на початку XX ст. стало справжнім феноменом аграрного сектору. Осередки були створені фундаторами вітчизняної аграрної науки: для галузевого дослідництва, виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, започаткування підприємництва, процесів удосконалення сільськогосподарської техніки, опанування прогресивних форм господарювання тощо. Великі товариства перетворилися на центри розвитку наукових досліджень із агрономії. Сьогодні досвід функціонування професійних (галузевих) товариств, в умовах приватної власності на засоби виробництва та невідворотного переформатування державних академічних установ, може бути вкрай затребуваним і корисним, особливо щодо питань фінансування та взаємодії з місцевими громадами. Саме XIX ст. стало

періодом становлення наукових основ помології, яка сьогодні займається вивченням сортів плодкових та ягідних рослин із метою відбору (селекції) найкращих із них для господарського розведення у різних регіонах, постійного покращення окремих сортів та сортового складу садів, у цілому, їхнього раціонального використання в плодівництві, а тогочасні галузеві товариства, маючи як академічний, так і практико-зорієнтований характер діяльності, стали посередниками між державою та селянськими й землевласницькими господарствами щодо впровадження найкращих технологічних рішень і найновіших методів культивування в садівництві.

Історіографія. Незважаючи на появу значної кількості досліджень про ті чи інші сільськогосподарські товариства XIX – початку XX ст. (історіографія яких нараховує сотні досліджень), не можемо констатувати вичерпність аналізу цієї багатогранної теми. Незаповненими, на сьогодні, залишаються лакуни з історії функціонування товариств садівництва та плодівництва та їхнього внеску в розвиток сільського господарства. Й узагальнювальні праці з історії садівництва та помології, і дослідження життя і діяльності окремих особистостей чи галузевих установ не дали повного розуміння ролі та значення таких об'єднань у науково-організаційному забезпеченні сільського господарства. Серед великого спектру робіт виокремлюємо праці І. О. Демуз¹ та В. С. Савчука², в яких, власне через виокремлення в окремий об'єкт дослідження сільськогосподарських і природничих товариств, частково представлено їхню історію – у тому числі, й плодівничих.

Мета статті: проаналізувати діяльність товариств плодівництва в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. задля з'ясування їхнього внеску в забезпечення науково-практичних потреб сільського господарства. **Наукова новизна дослідження** полягає в узагальненні віднайдені на основі періодики (зокрема, журналів «Промышленное садоводство и огородничество», «Плодоводство», «Записки Симферопольского отдела Императорского Российского общества садоводства») та звітів інформації про українські відділи Імператорського Російського товариства плодівництва, окреслення основних напрямів їхньої діяльності. **Методологічну основу статті** становлять базові методи історико-наукових досліджень: історико-хронологічний, аналітичний, компаративний, класифікації й систематизації тощо.

Основний матеріал і результати. До кінця XIX ст. у Російській імперії плодівництво, яке, разом із городництвом і виноградарством, належало до галузі садівництва, відрізнялося від інших інтенсивністю культури та ретельністю догляду. Предметом садівництва слугувало розведення як корисних плодоносних рослин, так і декоративних (зокрема, декоративне садівництво охоплювало, в тому числі, й квітникарство). Виноградарство відокремлювали від плодівництва не лише через те, що культура виноградної лози відрізнялася особливими прийомами від культури інших плодкових рослин, а й тому, що воно, внаслідок виноробства, становило широку галузь садівництва, що мала важливе економічне значення. Предметом плодівництва були деревовидні або чагарникові плодівні рослини, а городництва – трав'янисті рослини з їстівним корінням, стеблами, листям.

Інтерес до плодівництва у Російській імперії зростав поступово, починаючи з кінця XIX ст. внаслідок усвідомлення його як окремої промислової галузі. Садівництво,

¹ Демуз І. О. Мережа товариств садівництва, плодівництва, виноробства, городництва й хмелярства на теренах України в кінці XIX – на початку XX ст. *Професор Данило Федорович Лихвар (1902–1986) – видатний учений, організатор, теоретик, селекціонер (до 120-річчя від Дня народження): матеріали круглого столу*, Київ, 20 грудня 2022 р. / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, Ін-т СГ Карпатського регіону НААН; наук. ред. В. А. Вергунов. *Оброшине*, 2022. С. 15–18; Демуз І. О. Сільськогосподарські товариства України: довідник / Вступ. слово акад. НААН В. А. Вергунова; Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН. Київ: Аграрна наука, 2022. 296 с.

² Савчук В. С. *Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета*, 1994. 232 с.; Савчук В. С. *Историко-научный анализ деятельности естественнонаучных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: вторая половина XIX – начало XX в.: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.07; 07.00.01. Днепропетровск*, 1996. 450 с.

загалом, і плодівництво, зокрема, почало перетворюватися на важливий напрям сільськогосподарства. Через це поступово почала збільшуватися кількість приватних розплідників, збільшився попит на садівників і, особливо, – садових робітників, що сприяло заснуванню значної кількості нижчих шкіл садівництва: як урядових, так і громадських та приватних; облаштували курси садівництва для народних учителів і шкільні сади. З 90-х рр. XIX ст. Міністерство землеробства проводило спеціальні дослідження плодівництва, на шпальтах видань актуалізували необхідність його розвитку; почало зароджуватися сортоведення плодів.

Із трьох губерній Південно-Західного краю – Київської, Волинської, Подільської, де садівництво лише з кінця XIX ст. почало набувати промислового значення³ – найбільш розвиненим плодівництвом було в останній: там виробляли до 3 млн пудів свіжих плодів на загальній площі садів у 40 тис. десятин⁴. На Поділлі розводили яблука, груші, сливи, вишні й черешні, частково – абрикоси та грецькі горіхи. Сади Київської й Волинської губерній були значно меншими. Там вирощували переважно вишні, сливи, місцями – кизил. До кінця XIX ст. у регіоні функціонувало 14 плодівних розплідників: князя А. Є. Гагаріна, В. Крістера, Вессера, Струсса, Л. П. Самиренка тощо, однак попит на посадковий матеріал плодівних дерев значно перевищував пропозицію. Бессарабська, як і Подільська губ., за кількістю вироблених плодів була масштабним центром плодівництва: зі станцій Тирасполь, Кишинів, Бендери, Калараш, Вінниця, Деражня, які розташовувалися в двох зазначених регіонах, згідно за даними 1895 р., вивозили до 500 тис. пудів свіжих плодів і до 660 тис. пудів сушених фруктів, а також – до 120 тис. пудів горіхів і мигдалю. Лише в Бессарабській губ. нараховували більше за 40 тис. десятин садів і до 8 млн плодівних дерев (найбільше – слив і абрикосів, а також – яблунь, груш, вишень, черешень, грецьких горіхів та персиків)⁵.

Порівняно з названими регіонами, т. зв. тоді Південний край (Херсонська, Катеринославська, Полтавська, Харківська, Чернігівська губ.) можна було схарактеризувати більш слабким розвитком садівництва, ненапрацьованістю промислового асортименту й низьким станом садів у культурному плані. Так, на 1893–1894 рр. у Катеринославській губ. нараховували 27 промислових садів, Таврійській – 32, Херсонській – 7⁶. Зокрема, в Херсонській губ. під сади до кінця XIX ст. було зайнято до 45 тис. десятин, де виробляли близько 1,5 млн пудів плодів (переважно – абрикосів)⁷.

Таврійська губернія займала лідируючі позиції в промисловому плодівництві завдяки напрацьованому місцевому асортименту плодів, а це – яблука, груші, персики, абрикоси, сливи, черешні, вишні, грецькі горіхи й ліщина, частково – кизил, айва, мигдаль, інжир, каштан, оливки. Плодові сади регіону в 6 тис. десятин давали більше за 1 млн пудів свіжих плодів і більше за 250 тис. пудів горіхів, не враховуючи столового винограду⁸.

Технічна переробка плодів, яка, до речі, збільшувала прибутковість унаслідок більшої цінності отриманої продукції, найбільш розвинутою до кінця XIX ст. у межах Російської імперії була саме в Бессарабській, Херсонській і Подільській губерніях. Так, у Бессарабії щорічно заготовляли до 500 тис. пудів сушеної продукції (фірми

³ Рева І. Садоводство в Юго-Западном крае. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 41. С. 7–8.

⁴ Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда – соответственно классификации выставки. Состав. под общей ред. директора Департамента торговли и мануфактур В. И. Ковалевского. Санкт-Петербург, 1896. Отдел IV. Садоводство, плодоводство и огородничество. С. 18.

⁵ Там само. С. 19.

⁶ Опыт разработки материалов по описанию отечественного плодоводства / Сост. под. ред. В. Н. Воейкова. Санкт-Петербург, 1894. 118 с., С. 25, 98, 112.

⁷ Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда – соответственно классификации выставки. Составлено под общей редакцией директора Департамента торговли и мануфактур В. И. Ковалевского. Санкт-Петербург, 1896. Отдел IV. Садоводство, плодоводство и огородничество. С. 19, 20.

⁸ Там само. С. 24.

землевласників Дерожинського, Неручева, Зикова, Іванова, Фаліна), на Поділлі – така ж кількість (фірма княгині Хилкової), у Херсонській губ. – до 120 тис. пудів щорічно⁹. Полтавська й Харківська губ. також виробляли певну кількість сушених плодів, проте, переважно, – лісових, які використовували для приготування квасу. На Кримському півострові сушіння плодів не набрало великих масштабів, однак там, зокрема – у містах Сімферополі й Керчі, функціонували великі консервні фабрики (Абрикосова, Константинова тощо), де переробляли до 90 тис. пудів плодів і овочів.

Отже, саме на українських теренах Російської імперії – в Південно-Західному краї (Київській, Волинській, Подільській губерніях), а також – у Таврійській і Бессарабській губерніях), не враховуючи Середнє Поволжя, до кінця XIX ст. виробляли найбільшу кількість плодів. Зважаючи на це, галузь садівництва, загалом, і плодівництва – зокрема вимагала проведення низки науково-організаційних заходів – системної підготовки кваліфікованих фахівців, організації збуту продукції, поширення інформації про раціональні методи технічної переробки плодів, налагодження процесів боротьби зі шкідниками садів тощо, – до вирішення яких поступово, окрім уряду та земств, були долучені й галузеві товариства.

Згідно зі статистичними повідомленнями Міністерства землеробства, чисельність сільськогосподарських об'єднань у Російській імперії до початку 1915 р. досягла 5 795¹⁰, з яких спеціальних – 870. Серед них переважали товариства бджільництва, далі – тваринництва, далі – садівництва, городництва, хмелярства та виноградарства. Українські терени вигідно вирізнялися функціонуванням саме товариств садівництва, городництва, хмелярства та виноградарства: не враховуючи Астраханської та Донської губ. таких товариств було багато в Таврійській (12), Бессарабській (6), Київській (5), Волинській (3) та Херсонській (3) губ¹¹. Першим великим науковим товариством у Російській імперії стало «Російське товариство любителів садівництва», засноване в Москві в 1835 р. Наступним, створеним у 1858 р., стало Імператорське Російське товариство садівництва (Санкт-Петербург) із відділеннями в різних містах імперії (зокрема, в кінці XIX – на початку XX ст. на українських теренах засновано Аккерманське, Волинське, Катеринославське, Мелітопольське, Миколаївське, Одеське, Сімферопольське, Феодосійське, Харківське відділення¹²). При товаристві функціонували: Царсько-Слов'янська нижча школа садівництва та городництва; бібліотека; каса взаємної допомоги; постійна комісія з облаштування свят, квітів і деревонасаджень, як у С.-Петербурзі так і в інших містах (з 1901 р.); видавався журнал «Вестник садоводства, плодоводства и огородничества». Осередок мав відділення: 1) садівництва; 2) плодівництва; 3) городництва; 4) кімнатної культури рослин. Відкривалися й місцеві товариства садівництва, не підзвітні ІРТС. Отже, до 1880 р. функціонувало 8 товариств і 3 відділення, а до кінця 1895 р. – вже 17 товариств (з яких 15 – садівництва та виноробства, 1 – плодівництва, 1 – кімнатної культури рослин) і 19 відділень¹³.

⁹ Произвительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда – соответственно классификации выставки. Составлено под общей редакцией директора Департамента торговли и мануфактур В. И. Ковалевского. Санкт-Петербург, 1896. Отдел IV. Садоводство, плодоводство и огородничество. С. 29.

¹⁰ Агрономическая помощь в России / Под ред. В. В. Морачевского. Петроград: Изд-во Департамента земледелия, 1914. 653 с, с. 105; Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / М. З., Справочно-изд. бюро при деп. землед.; ред. В. В. Морачевский. Петроград: Типография В. Ф. Киришбаума, 1916. 1115 с. С. 1.

¹¹ Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / М. З., Справочно-изд. бюро при деп. землед.; ред. В. В. Морачевский. Петроград: Типография В. Ф. Киришбаума, 1916. 1115 с. С. 17–19.

¹² Демус І. О. Сільськогосподарські товариства України: довідник / Вступ. слово акад. НААН В. А. Вергунова; Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН. Київ: Аграрна наука, 2022. 296 с. С. 227–228.

¹³ Произвительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда – соответственно классификации выставки. Состав. под общей ред. директора Департамента торговли и мануфактур В. И. Ковалевского. Санкт-Петербург, 1896. Отдел IV. Садоводство, плодоводство и огородничество. С. 64.

До 1915 р. функціонуючі в Російській імперії галузеві об'єднання (а це – 146 товариств садівництва, плодівництва й городництва) сформували розгалужену мережу постійно діючих в своєму складі установ. З 99 товариств, по яких зібрано статистику, 79 мали в підпорядкування постійно діючі установи: бібліотеки (50% товариств); плодів та ягідні розплідники (30%); склади садових інструментів та інвентарю (20%); організацію насінневої торгівлі (11%); показові сади (11%); показові городи (11%); прокатні пункти садового інвентарю (11%); показові оранжереї (9%); утримання дослідно-помологічних і дослідно-показових садів (9%); організацію курсів садівництва й городництва (7%); облаштування громадської сушки плодів (6%); утримання спеціальних навчальних закладів з садівництва (5%); показові парники (4%); музеї садівництва (3%); виставки садівництва та плодівництва (3%); ярмарки-виставки, облаштування дослідних виноградарств, городів, ботанічних садів тощо (2%)¹⁴.

Окремі товариства мали також книжковий склад, станції – метеорологічну, ентомологічну, зрошувальну, холодильники для збереження фруктів, бюро з продажу врожаїв місцевих садів, пункти для боротьби зі шкідниками плодівих дерев і городини, показовий розплідник хмелю, майстерні з виготовлення кошиків і плетіння загороджень, пункти для переробки плодів та овочів, займалися торгівлею квітковими цибулинами. Окремі товариства реалізовували також заходи з бджільництва: мали показові пасіки, склади бджолярського інвентарю. Органи періодичного друку з питань садівництва, плодівництва, городництва, виноградарства й виноробства видавали 10 товариств.

Ще одним центральним галузевим товариством, яке поширювало діяльність на всю імперію, було Імператорське Російське товариство плодівництва (далі – ІРТП), засноване в 1891 р. з ініціативи гофмейстера О. Г. Кноррінга, за підтримки високопоставлених урядовців – князів А. Є. Гагаріна, М. К. Мишенкова, баронів М. М. Корфа, М. О. Рауш фон Траубенберга, професора О. Ф. Рудзького¹⁵. Вважається, що ІРТП відділилося від ІРТС (яке не припинило функціонування), звуживши свою діяльність до питань плодівництва, об'єктом якого були лише плодіві рослини, без декоративних і квіткових. Основним завданням ІРТП визнано розвиток плодівництва й успішне здійснення урядових заходів у цій галузі народного господарства. У 1892 р. ІРТП стало ініціатором облаштування першої в імперії Всеросійської ярмарки плодів, а в 1894 р. – скликання Міжнародного з'їзду плодіводів і масштабної міжнародної виставки плодівництва, на яку урядом було асигновано величезну суму розміром 60 тис. руб. На виставці презентувалося 742 експонати з теренів Російської імперії та 403 закордонних¹⁶.

Статус «Імператорського» осередок отримав у 1895 р., після влаштування згаданої міжнародної виставки. Почесним головою (з 1901 р.) був Великий князь Микола Михайлович, товаришем голови (а, фактично, керівником) – одесит, посадовець, опікун Імператорського Ботанічного саду в С.-Петербурзі, власник маєтків «Вікна» в Подільській губ. та Чубаровка – в Херсонській губ. – Анатолій Євгенович Гагарін, який у власній садибі тримав великий плодівий розплідник. Кількість членів товариства до 1915 р. досягла 359. При осередку функціонували книжковий склад і музей, проводили щорічні виставки-ярмарки плодівництва й городництва, працювали комісії: 1) помологічна (розробляла питання сортоведення, займалася помологічним визначенням сортів, здійснювала експертизу представлених товариству експонатів; голова комісії – князь А. Є. Гагарін); 2) з облаштування виставок-ярмарків (з 1901 р.); 3) виноградарства та

¹⁴ Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / М. З., Справочно-изд. бюро при деп. землед.; ред. В. В. Морачевский. Петроград: Типография В. Ф. Киршбаума, 1916. 1115 с. С. 66.

¹⁵ К десятилетию учреждения Императорского Российского общества плодоводства. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1901. № 7. С. 90–91, 90.

¹⁶ Там само.

виноробства; 4) бюро з найму садівників і городників; 5) товариство пловоодів зі збуту виробів плодівництва, городництва й бджільництва¹⁷.

За перші 10 років функціонування ІРТП виклопотало велику кількість пільг по тарифах і техніці перевезення залізницями продукції плодівництва, організувало низку заходів з метою популяризації, упорядкування та розвитку галузі, видавало журнал «Плодівництво» (редактори – проф. О. Ф. Рудзський, доктор хімії О. І. Базаров, згодом – В. Е. Ендер). З 1901 р. було організовано друк т. зв. «Атласу плодів» – видання, спрямованого на популяризацію, через виготовлення кольорових малюнків з природи та їхніх помологічних описів, найкращих плодів сортів промислового значення та з метою «убезпечення пловоодів-новачків від помилок і збитків», задля встановлення точних назв головних сортів культивованих плодів¹⁸. У підготовці «Атласу...» взяли участь найкращі помологи та фахівці з плодівництва, а також – практики, що гарантувало велике як наукове, так і практичне значення видання. До 1906 р. світ побачило 4 випуски «Атласу...», який зайняв гідне місце у вітчизняній літературі із плодівництва. У 1905 р. товариство за «Атлас» і журнал «Плодівництво» на Всесвітній виставці в Мілані були нагороджені великою золотою медаллю¹⁹.

Серед численних відділів ІРТП у різних регіонах імперії на українських землях (враховуючи Таврійську та Бессарабську губ.) функціонували: 1) Київський (із 11 жовтня 1898 р.); 2) Кам'янець-Подільський (із 1910 р.); 3) Катеринославський (із 1911 р.); 4) Бендерський (із 1896 р., м. Бендери, Бессарабська губ.); 5) Кишинівський (із 1905 р., м. Кишинів, Бессарабська губ.); 6) Хотинський (із 1899 р., м. Хотин, Бессарабська губ.); 7) Молочанський (із 20 вересня 1904 р., у с. Гольштадт Бердянського пов. Таврійської губ.); 8) Бахчисарайський (із 1908 р., м. Бахчисарай Сімферопольського пов. Таврійської губ.); 9) Карасубазарський (із 6 грудня 1897 р., м. Карасубазар Сімферопольського пов. Таврійської губ.); 10) Алуштинський (із 4 травня 1903 р., м. Алушта Ялтинського пов. Таврійської губ.); 11) Старо-Кримський (із 2 грудня 1907 р., м. Старий Крим Феодосійського пов. Таврійської губ.); 12) Судакський (із 15 липня 1900 р., м. Судак Феодосійського пов. Таврійської губ.); 13) Сумський (із 1908 р., м. Суми Харківської губ.); 14) Стародубський (із 1912 р., м. Стародуб Чернігівської губ.); 15) Харківський (із 17 грудня 1906 р.)²⁰. Зупинимось детальніше на характеристиці діяльності окремих із них.

Створення *Київського відділу ІРТП* (ініціатором і першим очільником був учений-садовод О. П. Осипов²¹) спричинене закономірною потребою підняття продуктивності садів регіону, які під впливом сільськогосподарської кризи кінця ХІХ ст. були змушені переходити на промислові рейки. Як зазначено в звіті відділу, «Київська губернія й за кількістю осіб, які спеціально займалися садівництвом, і за якістю розплідників

¹⁷ Отчет о деятельности Императорского Российского общества пловоодства, состоявшегося под Августейшим председателем Его Императорского Высочества Великого Князя Николая Михайловича за 1906 год: научное издание. Санкт-Петербург: Тип. СПб. Градоначальства, 1907. 28 с. С. 6–8; Хроника садоводства и огородничества. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 9. С. 84–85.

¹⁸ Об издании «Атласа плодов». *Промышленное садоводство и огородничество*. 1902. № 12. С. 141.

¹⁹ Отчет о деятельности Императорского Российского общества пловоодства, состоявшегося под Августейшим председателем Его Императорского Высочества Великого Князя Николая Михайловича за 1906 год: научное издание. Санкт-Петербург: Тип. СПб. Градоначальства, 1907. 28 с. С. 8.

²⁰ Демуз І. О. Сільськогосподарські товариства України: довідник / Вступ. слово акад. НААН В. А. Вергунова; Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН. Київ: Аграрна наука, 2022. 296 с. С. 229–231; Отчет о деятельности Императорского Российского общества пловоодства, состоявшегося под Августейшим председателем Его Императорского Высочества Великого Князя Николая Михайловича за 1906 год: научное издание. Санкт-Петербург: Тип. СПб. Градоначальства, 1907. 28 с. С. 23–28; Отчет о деятельности Императорского Российского общества пловоодства, состоящего под Августейшим председательством Его Императорского Высочества Великого Князя Николая Михайловича за 1907 год: научное издание. Санкт-Петербург: Тип. СПб. Градоначальства, 1908. 49 с. С. 21–30.

²¹ Отчет о деятельности Императорского Российского общества пловоодства, состоявшегося под Августейшим председателем Его Императорского Высочества Великого Князя Николая Михайловича за 1906 год: научное издание. Санкт-Петербург: Тип. СПб. Градоначальства, 1907. 28 с. С. 24.

займає фактично перше місце в Росії»²². На 1900 р. відділ нараховував 5 почесних і 104 дійсних члени. Відразу, з його створенням (11 жовтня 1898 р.), було заявлено про бажання відкрити школу плідівництва за проектом О. П. Осипова²³. У 1899 р. міське управління виділило під заклад велику земельну ділянку в 17 дес. на Куренівці, з яких 8 дес. – для маточного саду, й асигнувало на облаштування 6 тис. руб., а також – гарантувало 1 500 руб. щорічної субсидії²⁴. Проте справа з відкриттям школи затягнулася на довгий період. Навіть у 1901 р. Міністерство землеробства інформувало про недостатність виділених із міського бюджету коштів для спорудження шкільних приміщень та утримання школи (урядова ж виплата мала надійти лише на утримання закладу після його безпосереднього облаштування)²⁵. І тільки з 1906 р. почали облаштовувати школу садівництва й городництва I розряду з 3-річним терміном навчання на 60 осіб, для якої з міського бюджету на Куренівці виділено 15 дес. землі та щорічне асигнування в розмірі 1600 руб. Крім того, про грошову щорічну допомогу в розмірі 2500 руб. заявило Міністерство землеробства, а також – земство²⁶. Віднайдено відомості про бажання відділу видавати власний друкований орган – щорічник «Праці»²⁷.

Важливим у діяльності відділу було вирішення практичних потреб садівництва та плідівництва регіону. У березні 1900 р. відділом порушено питання щодо боротьби з гусеницями – шкідниками плодівних дерев – та знищення їхніх гнізд, зокрема, через звернення до губернатора щодо активізації дії «Статуту про покарання, що накладалися мировими судьями», у 112 ст. якого наголошувалося на покаранні «за недотримання установлених запобіжних заходів проти поширення різного роду комах і тварин, шкідливих для сільського господарства, плодівних насаджень і дерев»²⁸. І хоча губернатор не підтримав цю пропозицію, актуалізація подібних питань уже засвідчила небайдужість до громадських природоохоронних акцій, тим більше, що подібне звернення до Київської Думи вже звучало й від інших товариств²⁹. Місцеві садоводи та вчені були переконані в тому, що лише чіткі законодавчі заходи, спрямовані на захист садів від шкідників і людей, сприятимуть розвитку плідівництва й садівництва у промислових масштабах!

Обговорювали питання про важливість свят деревонасаджень і можливість їхнього проведення для дітей київських міських і церковно-приходських шкіл (вважається, що перше свято деревонасаджень у Російській імперії було організоване 16 квітня 1898 р. в Харкові Південно-Російським товариством акліматизації за ініціативи проф. О. Ф. Брандта й за участі міського голови Голенищева-Кутузова³⁰). Голова Київського відділу О. П. Осипов на засіданнях порушував питання про небезпеку вирубки та знищення лісів унаслідок прокладання залізниць, будівництва нових заводів, наголо-

²² Известия о деятельности Общества: Краткий отчет о деятельности Киевского Отдела Императорского Общества Плодоводства за 1899 год. *Плодоводство*. 1900. № 6. С. 407–409. С. 407.

²³ Деятельность Императорского общества плодководства. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1899. № 8. С. 77–78.

²⁴ Хроника садоводства и огородничества. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1899. № 9. С. 87; Деятельность Киевского отдела Императорского Российского общества плодководства. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1899. № 49. С. 441–442, 441.

²⁵ Хроника. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1901. № 4. С. 53–55, 55.

²⁶ Из деятельности отделов Императорского Российского общества плодководства. *Записки Симферопольского отдела Императорского Российского общества садоводства*. 1906. Вып. LXII. С. 29–32.

²⁷ Известия о деятельности Общества: Краткий отчет о деятельности Киевского Отдела Императорского Общества Плодоводства за 1899 год. *Плодоводство*. 1900. № 6. С. 407–409.

²⁸ Из деятельности садовых обществ. Деятельность Киевского отдела Императорского Российского общества плодководства. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 30. С. 291–293.

²⁹ Из деятельности садовых обществ. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 41. С. 420–422.

³⁰ Школьный праздник древонасаждения, устроенный Южно-Русским обществом акклиматизации в г. Харькове 16 апреля 1898 года (Отчет Правления Общества об организации праздника и описание его). *Известия Южно-Русского общества акклиматизации*. 1899. № 1, январь. С. 24.

шуючи на важливості збереження й відновлення лісових масивів для землеробства й плодівництва³¹.

Відділом 16 квітня 1900 р. в Київському міському розпліднику організовано випробування обприскувачів різних фірм³². При відділі функціонував музей дерев, оранжерей і теплиць.

Члени Київського відділу ІРТС, будучи або садоводами-любителями, або професійними вченими-помологами, займалися експериментальним садівництвом і виведенням нових сортів плодів, популяризуючи власні результати на засіданнях осередку. Так, напр., О. П. Осиповим, шляхом висіву, виведено новий сорт персика, який експонували на Київській виставці 1897 р., що був названий відомим помологом М. В. Ритовим «київським персиком»³³. Маючи великі розміри та високу витривалість, його розводили, на прохання О. П. Осипова, в садовій фірмі К. Г. Мейера. Вчений демонстрував виведені ним у розпліднику В. Крістера сорти яблук і груш³⁴.

Членами відділу: М. М. Буренковим, А. Д. Демуцьким, А. С. Цезарським, В. П. Роздольським, В. О. Дацковим тощо, – зроблено суттєвий внесок у виведення ряду сортів інших плодів. Так, київський садовод А. І. Жуковський займався вирощенням на карликових яблунях у міському розпліднику зеленого ранету Симиренко³⁵. Член Правління відділу, М. Н. Радзівеський, який протягом багатьох років культивував півтори–дві сотні сортів груш, яблунь, персиків, абрикос, вишень і слив, експериментував над сортом груші «La France», визнаним помологічним конгресом у Франції³⁶. М. М. Буренков, вивчаючи цей сорт груші протягом 40 років, назвав дослідження М. Н. Радзівеського найгрунтовнішим, на той час. На засіданнях відділу М. М. Буренков презентував власні сорти груш³⁷. Крім того, О. П. Осипов виголошував важливі доповіді про: 1) культуру винограду в Київській губ., 2) культуру сливи для промислових цілей³⁸.

Члени Київського відділу ІРТП розробляли питання, пов'язані з вирощуванням не лише плодів, але й інших рослин, у тому числі – й декоративних. Напр., С. Ф. Лешишем виголошено доповідь про найкращі кімнатні рослини, до яких він відносив кімнатні пальми, які сам і вирощував тисячами із насіння, отриманого з Австралії³⁹. М. М. Буренковим, який протягом 25 років науково-експериментальної діяльності займався вивченням культури різних кімнатних рослин, представлено результати досліджень про культуру хризантем і засоби боротьби з комахами-шкідниками у вигляді «поясів-пасток»⁴⁰. Обговорювали проблеми боротьби з різними видами попелиці (лікар

³¹ Из деятельности садовых обществ. Деятельность Киевского отдела Императорского Российского общества плодородства. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 30. С. 291–293.

³² Из деятельности садовых обществ. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 41. С. 420–422.

³³ Деятельность Киевского отдела Императорского Российского общества плодородства. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1899. № 49. С. 441–442.

³⁴ Из деятельности садовых обществ. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 42. С. 428–430, С. 429; Из деятельности садовых обществ. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 43. С. 441–442.

³⁵ Из деятельности садовых обществ. Деятельность Киевского отдела Императорского Российского общества плодородства. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 30. С. 291–293.

³⁶ Из деятельности садовых обществ. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 36. С. 357–358.

³⁷ Из деятельности обществ. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1901. № 10. С. 139–141; Из деятельности обществ. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1901. № 11. С. 155–156.

³⁸ Деятельность Киевского отдела Императорского Российского общества плодородства. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1899. № 50. С. 447–448.

³⁹ Деятельность Киевского отдела Императорского Российского общества плодородства. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 4. С. 41–42.

⁴⁰ Деятельность Киевского отдела Императорского Российского общества плодородства. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 5. С. 55–56.

В. О. Дацков)⁴¹, вимерзання плодових дерев і заходи щодо їхнього збереження⁴², зміни форми плодів залежно від періоду цвітіння (О. П. Осипов)⁴³ та безліч інших.

Волинський відділ ІРТП, створений у жовтні 1898 р., згуртував у своїх рядах 228 осіб. Лише за рік діяльності відділом організовано 11 засідань, на яких прочитано 6 важливих доповідей. Проведено ряд практичних заходів для розвитку городництва й садівництва у регіоні, зокрема – щодо поширення культури фруктових городніх рослин, організовано раціональний збут продукції плодівництва без посередників, облаштовано зразковий розплідник для культивування пізніх сортів груш, а також – невелику лабораторію з дослідження ґрунтів, встановлено плодосушарки⁴⁴. Крім того, відділ проводив у Житомирі регулярні виставки плодівництва; відомо про спробу відділу відкрити місцеву школу для підготовки садоводів. Однак інформації про функціонування відділу в подальші роки поки не знайдено.

Хотинський відділ ІРТП відкрито 3 серпня 1899 р. за головування місцевого землевласника М. М. Друганова (згодом відділ очолив П. М. Крупенський)⁴⁵. До складу Хотинського відділу відразу ввійшли 28 дійсних членів і 2 члени-співробітники⁴⁶. Завданням відділу було прагнення «об'єднати плодоводів регіону ... для впорядкування техніки справи та її фінансової сторони»⁴⁷. Попри те, що найбільші галузеві Імператорські товариства – садівництва та плодівництва – охоплювали своєю широкою програмою, в т. ч. – й повітряне та тепличне квітникарство, а також – ландшафтне садівництво, Хотинський відділ, залишаючи осторонь ці напрями, зосередився на «плодівництві, ... фруктових деревах і кущах, далі – на городніх і технічних культурах»⁴⁸. М. М. Друганов, наголошуючи на академічному характері діяльності імператорських товариств, акцентував увагу на можливостях їхніх регіональних відділів урахувати саме практичні потреби місцевого плодівництва, сприяти його вивченню через облаштування виставок, з'їздів, екскурсій, демонстрацій; відкривати власні розплідники, створювати зразкові сади й училища; організувати збут продукції, підраяди щодо реставрації запущених насаджень і закладення нових; мати власні книгозбірні, видавати періодику тощо.

Одним із головних завдань діяльності *Молочанського відділу ІРТП*, очолюваного місцевим землевласником П. П. Вібе, було облаштування промислового саду й дослідної станції степового плодівництва. Відділ займався переробкою плодів. Оскільки в регіоні було мало промислових садів, то в проектах планували проводити ряд помологічних дослідів, вести боротьбу зі шкідниками та грибками. Здійснено спробу закласти районний розплідник із певним сортиментом промислових сортів. Для облаштування саду владою виділено 15 дес. землі. При відділі засновано кілька комісій: 1) із розведення захисних насаджень (голова П. М. Сивицький – лісничий Старобердянського лісництва, який зробив його одним із найбільших в імперії центрів степового лісорозведення; активний прибічник степового садівництва); 2) з облаштування саду (голова Г. Г. Ней-

⁴¹ Деятельность Киевского отдела Императорского Российского общества плодоводства. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1901. № 16. С. 213–215.

⁴² Из деятельности садовых обществ. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 41. С. 420–422; Из деятельности садовых обществ. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1900. № 9. С. 106–107.

⁴³ Из деятельности обществ. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1901. № 10. С. 139–141.

⁴⁴ Хроника садоводства и огородничества. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1899. № 24. С. 232–233.

⁴⁵ Отчет о деятельности Императорского Российского общества плодоводства, состоявшегося под Августейшим председателем Его Императорского Высочества Великого Князя Николая Михайловича за 1906 год: научное издание. Санкт-Петербург: Тип. СПб. Градоначальства, 1907. 28 с. С. 24.

⁴⁶ Известия о деятельности Общества: Извлечение из отчета Хотинского отдела Императорского Российского общества плодоводства за 1899 год. *Плодоводство*. 1900. № 8. С. 549–553.

⁴⁷ Друганов М. О значении плодоводства в народном хозяйстве. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1899. № 51. С. 456–457.

⁴⁸ Там само. С. 457.

фельд – землевласник і садовод Таврійської губ.)⁴⁹. Закладення саду й розплідника розпочалося в 1905 р.

До сфери діяльності відділу спочатку входили поселення північно-східної частини Бердянського та прилеглого до нього Мелітопольського повітів, де переважали винятково домашні сади в маєтках, тому відділ займався вивченням місцевих сортів і відновленням втрачених помологічних назв (роботу проводили за допомогою Помологічної комісії ІРТП). Готували списки краших плодівих дерев для регіону, проводили показові заняття з обрізки дерев, заходи боротьби зі шкідниками й захворюваннями, виписували добрива для проведення ґрунтових досліджень, контролювали перевезення плодів залізницею. Молочанський відділ у 1907 р. став ініціатором прокладення залізниці від порту Скадовська до Цареконстантинівки, що з'єднало головні райони плодівництва Бердянського й Мелітопольського повітів. До 1912 р. закладений сад і розплідник розширилися й кількісно, й за сортиментом плодів і саджанців; було висаджено 2600 шт. яблунь, 2 000 шт. груш, 1 000 шт. айви, 2 000 шт. абрикос, 1 500 шт. вишень та інших культур, до продажу підготовлено 8 000 саджанців⁵⁰. Голова відділу П. П. Вібе виступав активним популяризатором їх діяльності, друкував статті в місцевій пресі. Окрім написання дослідницьких праць із плодівництва, обстоював організацію товариства з вирощування плеємної худоби, пропагував важливість навчання юнаків агрономії та відкриття сільськогосподарського училища для місцевого населення⁵¹.

Молочанський відділ ІРТП перетворився на досить вагомий і потужний осередок плодівництва, як для подібних регіональних об'єднань, саме завдяки закладеному саду й розпліднику, сприяючи упровадженню в господарську мережу регіону промислового плодівництва. До складу відділу на 1906 р. входило 7 почесних, 81 дійсних, 5 членів-кореспондентів⁵², на 1909 р. – загалом, 176: 8 почесних, 164 дійсних, 5 членів-кореспондентів⁵³.

Як і інші подібні осередки, з початком Першої Світової війни, відділ долучився до допомоги дійсній армії, проте з 1914 р. його діяльність увійшла в пасивну фазу, й до 1917 р. мала лише формальний характер (тим більше, що майно П. П. Вібе, як німця-колоніста, підлягало конфіскації). У 1917–1918 рр. більшість приватних маєтків, садів землевласників і дворян були розграбовані, а такі дослідницькі осередки, як, напр., розплідник, – ліквідовані. Молочанський відділ ІРТП згадували в тогочасних документах, як «Молочанський союз плодіводів», що було передвісником виникнення вже нового виду господарських об'єднань, що відповідали іншим вимогам часу.

Катеринославський відділ ІРТП, створений у 1911 р. очолюваний Е. К. Бродським, до 1 січня 1914 р. нараховував у своєму складі 1 почесного, 98 дійсних членів, 5 співробітників, 2 кореспонденти (106 членів)⁵⁴. Відділ відзначався проведенням щорічних (1911–1913 рр.) виставок експонентів із Катеринославської, Полтавської, Донської, Таврійської та тощо губерній із секціями: «Плодівництво»; «Виноградарство»; «Городництво»; «Розплідники»; «Технічна переробка плодів і овочів»; «Наукова»; «Машини й знаряддя праці в галузі садівництва»⁵⁵.

⁴⁹ Из деятельности отделов Императорского Российского общества плодоводства. *Записки Симферопольского отдела Императорского Российского общества садоводства*. 1906. Вып. LXII. С. 29–32, 30, 31.

⁵⁰ Черказьянова И. В. Молочанский отдел Императорского Российского общества плодоводства. *Сучасні дослідження з німецької історії*: збірник наукових праць / гол. ред. Н. В. Венгер. Дніпро: ЛІРА, 2018. С. 36–52, 43, 44, 45.

⁵¹ Там само. С. 45.

⁵² Из деятельности отделов Императорского Российского общества плодоводства. *Записки Симферопольского отдела Императорского Российского общества садоводства*. 1906. Вып. LXII. С. 29–32.

⁵³ Черказьянова И. В. Молочанский отдел Императорского Российского общества плодоводства. *Сучасні дослідження з німецької історії*: збірник наукових праць / гол. ред. Н. В. Венгер. Дніпро: ЛІРА, 2018. С. 36–52, 49.

⁵⁴ Отчет о деятельности Екатеринославского отдела Императорского Российского общества плодоводства в 1913 году: научное издание. Екатеринослав: Типография К. А. Андрущенко, 1914. 74 с. С. 3, 17.

⁵⁵ Там само. С. 3, 11, 44, 48–50.

Діяльність відділу щодо надання допомоги населенню в розвитку та вдосконаленні плідівництва полягала також в утриманні складу для продажу за низькими цінами садових матеріалів і засобів для боротьби зі шкідниками, наданні роботи інструктору з плідівництва. До обов'язків останнього входило зібрання матеріалів про стан галузі губернії (зокрема, у 1913 р. новопризначеним інструктором П. Міщенком здійснено обстеження Катеринославського, Верхньодніпровського, Новомосковського, Олександрівського та Бахмутського повітів); з'ясування питання про сорти плодкових дерев, оптимальних для масштабного розведення, й облаштування дохідних промислових садів; сприяння кращому веденню садового господарства населенням шляхом надання рекомендацій, у т. ч. – щодо виправлення неправильно закладених молодих плодкових садів, щодо догляду за ґрунтами й деревами, боротьби зі шкідниками садів і городів; виписування посадкового матеріалу для плодкових насаджень; допомога в облаштуванні пасіки тощо⁵⁶. Члени відділу проводили експертизу врожаїв плодів, надаючи замовникам письмові заключення.

Серед відділів ІРТП на Кримському півострові можемо виокремити Карасубазарський і Судацький. *Карасубазарський відділ ІРТП*, поряд з іншими питаннями галузі, вирізнявся долученням до вирішення одного з найгостріших питань регіону, – користування водою для поливу місцевих садів, розробивши у 1906 р. проєкт правил використання проточних вод для зрошення садів. Відділ займався також систематичним збором статистичних даних про врожаї кримських садів, ціни на плоди тощо; організував роботу складу з постачання власникам садів необхідних інсектицидів, інструментів, знярядь за доступними цінами. На засіданнях виголошували доповіді з різних питань садівництва, плідівництва, городництва, ентомології. У 1906 р. до складу відділу входило 76 дійсних і 3 члени-кореспонденти⁵⁷. Проводили досліди із засобами з догляду за плодковими деревами, утримували бібліотеку. Відомо також про організацію відділом мережі мортирних станцій для попередження градобиття⁵⁸.

Судацький відділ ІРТП на 1902 р. нараховував 54 члени – 3 почесних, 7 членів-кореспондентів, 44 дійсних (голова – інженер-технолог П. О. Скопник)⁵⁹. Серед почесних членів відділу, можна згадати відомих персон – князя А. Є. Гагаріна, князя Л. С. Голіцина, О. Х. Стевена, серед членів-кореспондентів – С. О. Мокржецького, В. Є. Таїрова, А. І. Пастака, М. О. Дзюбина, М. І. Кичунова тощо⁶⁰.

Найбільшу увагу в роботі відділу, внаслідок поширення у Феодосійському повіті виноградників, приділяли питанням культури виноградників і найкращої утилізації винограду, а саме: вирішенню питань «зближення між собою плододів регіону, розвиток звички до спільної діяльності, поширення відповідних знань і кращих прийомів обробітку садів, донесення до уряду... потреб місцевого промислового плідівництва... впорядкування культури й зрошення виноградників, боротьба із захворюваннями, збут продукції (винограду, вина тощо)»⁶¹.

Відразу по відкритті, як поточні завдання окреслено: збір статистичних даних про місцеве садівництво; розробка проєкту зрошення Судацької долини шляхом спорудження дамби (попередній проєкт, за дорученням Міністерства землеробства,

⁵⁶ Отчет о деятельности Екатеринославского отдела Императорского Российского общества плодоводства в 1913 году: научное издание. Екатеринослав: Типография К. А. Андрущенко, 1914. С. 12, 54, 55.

⁵⁷ Из деятельности Карасубазарского отдела Императорского Российского общества плодоводства за 1905 г. *Записки Симферопольского отдела Императорского Российского общества садоводства*. 1906. Вып. LXIV. С. 24–32.

⁵⁸ Хроника. *Промышленное садоводство и огородничество*. 1901. № 7. С. 98–99.

⁵⁹ Из деятельности Судацкого отдела Императорского Российского общества плодоводства в 1902 р. *Записки Симферопольского отдела Императорского Российского общества садоводства*. 1903. Вып. XXXVI. С. 55–59.

⁶⁰ Отчет о деятельности Судацкого отдела Императорского общества плодоводства за 1900–1901 г.: с 15 июля 1901 г. по январь 1902 г. [Б. м.: б. в.], 1902. 56 с, С. 40.

⁶¹ Отчет о деятельности Судацкого отдела Императорского общества плодоводства за 1900–1901 г.: с 15 июля 1901 г. по январь 1902 г. [Б. м.: б. в.], 1902. С. 5, 6.

був розроблений у 1896–1897 рр. інженерами В. В. Подаревим і Ф. Ф. Пржевльєцьким); запрошення кваліфікованого інструктора із садівництва; відкриття бібліотеки; боротьбу з захворюваннями виноградників і шкідниками (на засіданнях відділу ентомолог С. О. Мокржецький і представник Міністерства землеробства Г. І. Петренко неодноразово виголошували відповідні доповіді); сприяння торгівельним операціям, зокрема, – надання власникам садів достатньої свободи для торгівлі винами, безмитне ввезення машин і приладів для виготовлення вина, покращення умов транспортування і зниження тарифів на столовий виноград⁶².

Разом із місцевим земством відділ активно опікувався облаштуванням помологічного розплідника для поширення серед місцевого населення якісних і дешевих саджанців, а також – дослідної станції при Судацькій земській школі (відділ клопотав про виділення 3 зрошених дес. землі з джерелом із Судацької державної лісової дачі біля г. Перчем). Нагальним залишалось питання відкриття в с. Отузи школи виноградарства й виноробства в місцевому державному саду (тим більше, що подібна школа виноробства й виноградарства, відкрита Палласом, існувала в 1803–1830 рр. в урочищі Ачиклар). Щодо помологічного розплідника, то на нього покладали також завдання сприяти переходу татарського садового господарства з виноградного на фруктове, адже члени відділу більш прибутковою для регіону визнали не тисячолітню традицію виноградарства й виноробства, а саме культивування фруктових садів. Уже 4 жовтня 1900 р. проєкт Судацького відділу відкриття помологічного розплідника й дослідної станції для культури плодкових дерев і виноградників при Судацькій земській школі був підтриманий Феодосійською повітовою земською управою. Було визнано важливість заснування цих установ, а також – цінність підготовки кваліфікованих кадрів садоводів і ентомологів для регіону⁶³.

Висновки. З'ясовано, що українські терени в кінці XIX – на початку XX ст. характеризувалися функціонуванням низки товариств садівництва, городництва, хмелярства та виноградарства: зокрема, Таврійська, Бессарабська, Київська, Волинська, Херсонська губ. Простежено внесок Імператорського Російського товариства плодівництва в розвиток галузі й узагальнено інформацію про функціонуючі на українських землях відділи осередку – Київський, Катеринославський, Волинський, Хотинський, Молочанський, Карасубазарський і Судацький. Встановлено, що головними напрямками діяльності названих осередків для науково-практичних потреб сільського господарства були: 1) виставково-презентаційна, що сприяла популяризації нових сортів і раціональних методів ведення плодівництва серед господарів різних регіонів країни; 2) науково-дослідна, яка полягала в проведенні помологічних досліджень, у сорторозведенні та сорторозмноженні; 3) вирішення практичних потреб садівництва та плодівництва регіону шляхом облаштування постійно діючих установ – складів садових інструментів та інвентарю, розплідників із сортиментом промислових плодів, зразкових садів, книгозбірень, заснування курсів і галузевих нижчих навчальних закладів; 4) надання консультацій місцевому населенню з різних питань садівництва та плодівництва; 5) боротьба зі шкідниками садів; 6) збір статистичних даних про становище місцевого садівництва та плодівництва та складання порайонного промислового сортименту плодів; 7) допомога місцевому населенню в організації раціонального збуту продукції плодівництва без посередників тощо.

⁶² Открытие Судакского отдела Императорского Российского общества плодоводства. *Записки Симферопольского отдела Императорского Российского общества садоводства*. 1900. Вып. XXIV. С. 29–34, 30–33.

⁶³ Из деятельности Судакского отдела Императорского Российского общества плодоводства в 1902 р. *Записки Симферопольского отдела Императорского Российского общества садоводства*. 1903. Вып. XXXVI. С. 55–59, 9, 10.

REFERENCES

1. Morachevsky, V. V. (Ed.). (1914). *Agronomicheskaya pomoshch v Rossii* [Agronomic assistance in Russia]. Petrograd, 653 p. (in Russian).
2. Demuz, I. O. (2022). Merezha tovarystv sadivnytstva, plodivnytstva, vynorobstva, horodnytstva i khmeliarstva na terenakh Ukrainy v kintsi XIX – na pochatku XX st. [Network of associations of horticulture, fruit growing, winemaking, and hop growing in the territory of Ukraine at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century]. In *Profesor Danylo Fedorovych Lykhvar (1902–1986) – vydatnyi uchenyi, orhanizator, teoretyk, selektsioner (do 120-richchia vid Dnia narodzhennia): materialy kruhloho stolu*, [Professor Danylo Fedorovych Lykhvar (1902–1986) – an outstanding scientist, organizer, theorist, breeder (to the 120th anniversary of his birthday): materials of the round table]. Kyiv, 20 hrudnia 2022 r. Obroshyne, (ss. 15–18) ([in Ukrainian]).
3. Demuz, I. O. (2022). *Silskohospodarski tovarystva Ukrainy: dovidnyk* [Agricultural Societies of Ukraine: directory]. Kyiv: Ahrarna nauka, 296 p. (in Ukrainian).
4. (1899). Deyatelnost Imperatorskogo obschestva plodovodstva [Activities of the Imperial Fruit Growing Society]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (8), 77–78 (in Russian).
5. (1899). Deyatelnost Kievskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva [Activities of the Kyiv Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (49), 441–442 (in Russian).
6. (1899). Deyatelnost Kievskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva [Activities of the Kyiv Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (50), 447–448 (in Russian).
7. (1900). Deyatelnost Kievskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva [Activities of the Kyiv Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (4), 41–42 (in Russian).
8. (1900). Deyatelnost Kievskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva [Activities of the Kyiv Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (5), 55–56 (in Russian).
9. (1901). Deyatelnost Kievskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva [Activities of the Kyiv Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (16), 213–215 (in Russian).
10. Druganov, M. (1899). O znachenii plodovodstva v narodnom hozyaystve [On the importance of fruit growing in the national economy]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (51), 456–457 (in Russian).
11. (1906). Iz deyatelnosti Karasubazarskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva za 1905 g. [From the Activities of the Karasubazar Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society for 1905]. *Zapiski Simferopolskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva sadovodstva*, LXIV, 24–32 (in Russian).
12. (1901). Iz deyatelnosti obschestv [From the Activities of Societies]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (10), 139–141 (in Russian).
13. (1901). Iz deyatelnosti obschestv [From the Activities of Societies]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (11), 155–156 (in Russian).
14. (1906). Iz deyatelnosti otdelov Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva [From the Activities of the Departments of the Imperial Russian Fruit Growing Society]. *Zapiski Simferopolskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva sadovodstva*, LXII, 29–32 (in Russian).
15. (1900). Iz deyatelnosti sadovyih obschestv [From the Activities of Garden Societies]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (30), 291–293 (in Russian).
16. (1900). Iz deyatelnosti sadovyih obschestv [From the Activities of Garden Societies]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (41), 420–422 (in Russian).
17. (1900). Iz deyatelnosti sadovyih obschestv [From the Activities of Garden Societies]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (42), 428–430 (in Russian).
18. (1900). Iz deyatelnosti sadovyih obschestv [From the Activities of Garden Societies]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (43), 441–442 (in Russian).
19. (1900). Iz deyatelnosti sadovyih obschestv [From the Activities of Garden Societies]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (36), 357–358 [in Russian].
20. (1900). Iz deyatelnosti sadovyih obschestv [From the Activities of Garden Societies]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (9), 106–107 (in Russian).

21. (1903). Iz deyatelnosti Sudakskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva v 1902 g. [From the QActivities of the Sudak Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society in 1902]. *Zapiski Simferopolskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva sadovodstva*, XXXVI, 55–59 (in Russian).
22. (1901). Iz deyatelnosti Sudakskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva [From the Activities of the Sudak Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society]. *Zapiski Simferopolskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva sadovodstva*, XXVIII, 9–11 (in Russian).
23. (1900). Izvestiya o deyatelnosti Obschestva: Izvlechenie iz otcheta Hotinskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva za 1899 god [News about the Activities of the Society: Extract from the Report of the Khotyn Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society for 1899]. *Plodovodstvo*, (8), 549–553 (in Russian).
24. (1900). Izvestiya o deyatelnosti Obschestva: Kratkiy otchet o deyatelnosti Kievskogo Otdela Imperatorskogo Obschestva Plodovodstva za 1899 god [News about the Activities of the Society: Extract from the Report of the Kyiv Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society for 1899]. *Plodovodstvo*, (60), 407–409 (in Russian).
25. (1901). K desyatiletiyu uchrezhdeniya Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva [To Mark the Tenth Anniversary of the Establishment of the Imperial Russian Fruit Growing Society]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (7), 90–91 (in Russian).
26. (1902). Ob izdanii «Atlasa plodov» [About the Publication of the «Atlas of Fruits»]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (12), 141 (in Russian).
27. Voeykov, V. N. (Ed.). (1894). *Opyit razrabotki materialov po opisaniyu otechestvennogo plodovodstva* [Experience in Developing Materials to Describe Domestic Fruit Growing]. Sankt-Peterburg, 118 p. (in Russian).
28. (1900). Otkrytie Sudakskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva [Opening of the Sudak Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society]. *Zapiski Simferopolskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva sadovodstva*, XXIV, 29–34 (in Russian).
29. (1914). *Otchet o deyatelnosti Ekaterinoslavskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva v 1913 godu* [Report on the Activities of the Ekaterinoslav Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society in 1913]. Ekaterinoslav, 74 p. (in Russian).
30. (1907). *Otchet o deyatelnosti Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva, sostoyavshegosya pod Avgusteyshim predsedatelem Ego Imperatorskogo Vyisochestva Velikogo Knyazya Nikolaya Mihaylovicha za 1906 god* [Report on the Activities of the Imperial Russian Fruit Growing Society, held under the August Chairman of His Imperial Highness Grand Duke Nikolai Mikhailovich for 1906]. Sankt-Peterburg, 28 p. (in Russian).
31. (1908). *Otchet o deyatelnosti Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva, sostoyashego pod Avgusteyshim predsedatelstvom Ego Imperatorskogo Vyisochestva Velikogo Knyazya Nikolaya Mihaylovicha za 1907 god* [Report on the Activities of the Imperial Russian Fruit Growing Society, held under the August Chairman of His Imperial Highness Grand Duke Nikolai Mikhailovich for 1907]. Sankt-Peterburg, 49 p. (in Russian).
32. (1902). *Otchet o deyatelnosti Sudakskogo otdela Imperatorskogo obschestva plodovodstva za 1900–1901 g.: s 15 iyulya 1901 g. po yanvar 1902 g.* [Report on the Activities of the Sudak Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society for 1900–1901: from July 15, 1901 to January 1902]. 56 p. (in Russian).
33. (1896). *Proizvoditelnyie silyi Rossii. Kratkaya karakteristika razlichnyih otrasley truda – sootvetstvenno klasifikatsii vystavki. Sostavleno pod obschey redaktsiey direktora Departamenta trgovli i manufaktur V.I. Kovalevskogo* [Productive Forces of Russia. Brief Description of Various Branches of Labor – According to the Classification of the Exhibition. Compiled under the general editorship of the Director of the Department of Trade and Manufactures V. I. Kovalevsky]. Sankt-Peterburg. Otdel IV. Sadovodstvo, plodovodstvo i ogorodnichestvo [Division IV. Gardening, fruit growing and horticulture] (in Russian).
34. Reva, I. (1900). *Sadovodstvo v Yugo-Zapadnom krae* [Gardening in the South-Western Region]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (41), 7–8 (in Russian).
35. Savchuk, V. S. (1994). *Estestvenno-nauchnyie obschestva Yuga Rossiyskoy imperii: vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.* [Natural Scientific Societies of the South of the Russian Empire: second Half of the 19th – beginning of the 20th Century]. Dnepropetrovsk, 232 p. (in Russian).

36. Savchuk, V. S. (1996). *Istoriko-nauchnyi analiz deyatelnosti estestvennonauchnyih obschestv Yuga Ukrainyi, Kryima i Bessarabii: vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.* [Historical and Scientific Analysis of the Activities of Natural Science Societies in the South of Ukraine, Crimea and Bessarabia: the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century]: (Doctor's thesis). Dnipropetrovsk, Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet, 450 p. (in Russian).
37. Morachevsky, V. V. (Ed.). (1916). *Spravochnye svedeniya o selskokhozyaystvennykh obshchestvakh po dannym na 1915 god* [Reference Information on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd: 1115 p. (in Russian).
38. (1900). Hronika sadovodstva i ogorodnichestva [Chronicle of Gardening and Horticulture]. *Promyishlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (9), 84–85 (in Russian).
39. (1899). Hronika sadovodstva i ogorodnichestva [Chronicle of Gardening and Horticulture]. *Promyishlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (9), 87 (in Russian).
40. (1899). Hronika sadovodstva i ogorodnichestva [Chronicle of gardening and horticulture]. *Promyishlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (24), 232–233 [in Russian].
41. (1901). Hronika [Chronicle]. *Promyishlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (4), 53–55 (in Russian).
42. (1901). Hronika [Chronicle]. *Promyishlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, (7), 98–99 (in Russian).
43. Cherkazyanova, I. V. (2018). Molochanskiy otdel Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva plodovodstva [Molochansky Department of the Imperial Russian Fruit Growing Society]. *Suchasni doslidzhennya z nimetskoyi istoriyi*. Dnipro: LIRA, 36–52 (in Russian).

Received 24.07.2024

Received in revised form 13.09.2024

Accepted 17.09.2024

DOI: 10.15421/272421

УДК (UDC) 94: 323.15] (477.63 = 411.16), „1905”

О. В. Бойко, О. О. Чепурко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

Єврейський погром у Катеринославі в липні 1905 р.

E-mail: boyaoleg@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7402-3155>

E-mail: chepoorko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0725-5722>

Анотація. Статтю присвячено маловідомому епізоду історії Катеринослава – єврейському погрому 20 липня 1905 р. Через нестачу історичних джерел, дані події не мали належного висвітлення в загальних працях із історії євреїв або краєзнавчих студіях. Переважна їхня більшість сфокусована на подіях квітня та жовтня 1905 р., коли в Катеринославі також відбувалися єврейські погроми. Автори цього дослідження поставили за мету з'ясувати причини, перебіг і наслідки єврейського погрому 20 липня 1905 р. на Катеринославі. Реалізація дослідження стала можливою завдяки знайденим у Державному архіві Дніпропетровської області документам, введеним уперше до наукового обігу. Внаслідок проведеного дослідження, вперше реконструйовано перебіг погрому 20 липня 1905 р. Автори спростовують офіційну версію місцевої влади, відображену в рапорті до Міністерства внутрішніх справ щодо: 1) кваліфікації самих подій; 2) їхніх причин; 3) масштабів та 4) наслідків. Аналіз наявних документів дає можливість стверджувати, що 20 липня 1905 р. мав місце організований єврейський погром, а не стихійні заворушення чи окремі «інциденти», спровоковані нібито самими євреями. Підтвердженням цього є доведена синхронність дій різних груп погромників у 9-ти основних локаціях центральної частини Катеринослава.